

حکم

حقیقت، اس نام قلمرو

جلد اول

(بخش اول تا پنجم)

استاد سید مجتبیٰ نور محمدی

- ◀ سرشناسه: نورمفیدی، سید مجتبی، ۱۳۴۴ -
 ◀ عنوان و نام پدیدآور: حکم؛ حقیقت، اقسام، قلمرو / سید مجتبی نورمفیدی.
 ◀ مشخصات نشر: قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم السلام)، ۱۳۹۴.
 ◀ مشخصات ظاهری: ۵۴۰ ص.
 ◀ شابک: (دوره) ۶ - ۰۱۴ - ۳۸۸ - ۶۰۰ - ۹۷۸
 ◀ وضعیت فهرست نویسی: فیبا.
 ◀ موضوع: اصول فقه شیعه.
 ◀ موضوع: فقه.
 ◀ رده بندی کنگره: ۱۳۹۴ ح ۸ ن/۱۵۹/۸ BP
 ◀ رده بندی دیویی: ۲۹۷ / ۳۱۲
 ◀ شمار کتابتاسی ملی: ۴۰۱۶۰۵۶

انشارات مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم السلام)

حکم؛ حقیقت، اقسام، قلمرو (۱)

ناشر: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم السلام)

مؤلف: سید مجتبی نورمفیدی ○ نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۴

چاپخانه: اعتماد ○ صفحه آرای: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم السلام)

قیمت (دوره): ۷۵۰۰۰ تومان ○ شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۳ - ۰۱۵ - ۳۸۸ - ۶۰۰ - ۹۷۸

مراکز بخش ۴۵

قم، میدان معلم، مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم السلام)، تلفن: ۳۷۷۴۹۴۹۴ و ۳۷۸۳۳۰۳
 قم شعبه ۱: خیابان ارم، جنب مدرسه کرمانی ها، تلفن: ۳۷۷۴۴۲۷۱ و ۳۷۷۴۴۲۸۱
 شعبه تهران: سه راه ضرابخانه، پاسداران، خیابان شهید کاشی ها، پلاک ۶، تلفن: ۲۲۸۴۳۹۶۵

فهرست اجمالی مجلدات سه گانه

جلد اول

۲۹	■ بخش اول: حقیقت حکم
۳۹	● فصل اول: اعتبار
۴۳	گفتار اول: اهمیت بحث اعتباریات
۴۶	گفتار دوم: اصطلاحات اعتباری
۵۰	گفتار سوم: نظریه محقق نائینی و بررسی آن
۵۵	گفتار چهارم: نظریه محقق عراقی و بررسی آن
۶۲	گفتار پنجم: نظریه محقق اصفهانی و علامه طباطبایی و بررسی آن
۶۶	گفتار ششم: نظریه بعضی از بزرگان و بررسی آن
۷۷	گفتار هفتم: نظریه امام خمینی
۸۰	گفتار هشتم: دسته بندی آرا و انظار درباره اعتباری
۸۴	گفتار نهم: بررسی مسلک اول
۸۷	گفتار دهم: بررسی مسلک دوم

- گفتار یازدهم: بررسی مسلک سوم و نظریه برگزیده ۹۰
- خاتمه فصل اول: امور انتزاعی ۹۵
- گفتار اول: نظریه محقق نائینی و محقق عراقی ۹۷
- گفتار دوم: نظریه برگزیده ۱۰۱
- فصل دوم: انشا ۱۰۳
- گفتار اول: نظریه مشهور و بررسی آن ۱۰۵
- گفتار دوم: نظریه محقق خراسانی و بررسی آن ۱۱۱
- گفتار سوم: نظریه محقق اصفهانی و بررسی آن ۱۲۲
- گفتار چهارم: نظریه محقق خویی و بررسی آن ۱۳۲
- گفتار پنجم: نظریه برگزیده ۱۳۸
- خاتمه فصل دوم: تنبیهات ۱۴۵
- تنبیه اول: تقسیم انشا به حسب قسم ۱۴۷
- تنبیه دوم: معتبر کیست؟ ۱۴۹
- تنبیه سوم: تعلق انشا به امور اعتباری ۱۵۳
- تنبیه چهارم: نسبت بین اعتبار و انشا ۱۵۴
- فصل سوم: اراده تکوینی و اراده تشریعی ۱۶۳
- گفتار اول: نظریه محقق اصفهانی و بررسی آن ۱۶۵
- گفتار دوم: نظریه آیه الله حکیم و بررسی آن ۱۷۵
- گفتار سوم: نظریه محقق عراقی و بررسی آن ۱۷۹
- گفتار چهارم: نظریه امام خمینی ۱۸۲
- گفتار پنجم: نظریه برگزیده ۱۸۷
- فصل چهارم: بررسی نظریات مختلف درباره حقیقت حکم ۱۸۹

گفتار اول: آرا و انظار و بررسی آن‌ها	۱۹۴
گفتار دوم: نظریه برگزیده	۲۰۸
گفتار سوم: دیدگاه اهل سنت درباره حکم	۲۱۹
■ بخش دوم: مراتب حکم	۲۲۳
● فصل اول: بررسی نظریات مختلف درباره مراتب حکم	۲۲۵
گفتار اول: نظریه محقق خراسانی (چهار مرتبه)	۲۲۷
گفتار دوم: نظریه محقق اصفهانی (سه مرتبه)	۲۳۷
گفتار سوم: نظریه شیخ انصاری و امام خمینی (دو مرتبه)	۲۳۹
گفتار چهارم: نظریه بعضی از بزرگان (یک مرتبه)	۲۴۱
● فصل دوم: نظریه برگزیده، درباره مراتب حکم	۲۴۳
گفتار اول: عملیات حکم	۲۴۷
گفتار دوم: بررسی مراتب حکم	۲۵۲
■ بخش سوم: مصدر حکم	۲۶۹
۱. خداوند تبارک و تعالی	۲۷۳
۲. پیامبر اکرم ﷺ	۲۷۸
۳. ائمه اطهار علیهم السلام	۲۹۴
۴. فقیه جامع الشرایط	۲۹۷
خاتمه: معانی تفویض	۲۹۸
■ بخش چهارم: ملاک حکم	۳۰۵
● فصل اول: تنقیح موضوع بحث	۳۰۷
گفتار اول: تبیین چند اصطلاح	۳۰۹
گفتار دوم: اقسام مصلحت و مفسده	۳۱۶

- فصل دوم: بررسی نظریات مختلف پیرامون ملاک حکم..... ۳۱۹
- مقدمه: سیری اجمالی در آرا..... ۳۲۱
- گفتار اول: نظریه عدم تبعیت مطلقاً و بررسی آن..... ۳۲۶
- گفتار دوم: نظریه تبعیت مطلقاً و بررسی آن..... ۳۴۳
- گفتار سوم: نظریه برگزیده..... ۳۶۳
- گفتار چهارم: بررسی اشکالات نظریه برگزیده..... ۳۹۷
- بخش سبج: کیفیت جعل حکم..... ۴۰۹
- فصل اول: جعل - کم و قضیه حقیقی و خارجی..... ۴۱۵
- گفتار اول: قضیه حقیقی و خارجی از نظر منطقیین..... ۴۱۷
- گفتار دوم: نگاهی - نمایی به قضیه حقیقی و خارجی از نظر اصولیین..... ۴۲۲
- گفتار سوم: نظریه مشهور در بررسی آن..... ۴۲۴
- گفتار چهارم: نظریه محقق عراقی در بررسی آن..... ۴۴۰
- گفتار پنجم: نظریه امام خمینی..... ۴۴۵
- فصل دوم: جعل حکم و خطابات قانونی و شخصیتی..... ۴۴۹
- گفتار اول: متعلق اوامر و نواهی از دیدگاه امام خمینی..... ۴۵۲
- گفتار دوم: مخاطب خطابات شرعی از دیدگاه امام خمینی..... ۴۵۵
- گفتار سوم: تفاوت خطابات شخصی و قانونی..... ۴۵۹
- گفتار چهارم: ادله و شواهد نظریه خطابات قانونی..... ۴۶۳
- گفتار پنجم: دو تنبیه..... ۴۶۹
- گفتار ششم: آثار نظریه خطابات قانونی..... ۴۷۲
- گفتار هفتم: بررسی اشکالات نظریه خطابات قانونی..... ۴۸۰
- خاتمه فصل دوم: عدم شرطیت علم و قدرت در تکلیف..... ۵۰۹
- بررسی اجمالی اقوال پیرامون شرطیت علم و قدرت در تکلیف..... ۵۱۵

جلد دوم

۱۱	■ بخش ششم: تقسیمات حکم
۱۵	○ مبحث اول: حکم واقعی و ظاهری
۱۷	● فصل اول: بررسی نظریات مختلف پیرامون حکم ظاهری
۱۹	گفتار اول: اصطلاحات حکم ظاهری
۲۳	گفتار دوم: تنقیح موضوع بحث
۲۷	گفتار سوم: آثار انظار
۴۱	گفتار چهارم: نظریه برگزیده
۶۳	گفتار پنجم: بررسی اشکالات مطرح شده
۷۰	گفتار ششم: مبعذات حکم ظاهری
۷۳	● فصل دوم: آثار پذیرش یا انکار حکم ظاهری
۷۵	گفتار اول: اجزاء
۸۴	گفتار دوم: جریان استصحاب در مؤدای امارات
۸۷	● فصل سوم: خاستگاه جمع بین حکم واقعی و ظاهری
۹۲	گفتار اول: ادله ابن قبه بر عدم امکان تعبد به ظن
۹۵	گفتار دوم: محذورات تعبد به ظن
۱۰۲	گفتار سوم: تنقیح موضوع بحث
۱۰۷	○ خانمۀ مبحث اول: تشریح - قول به غیر علم
۱۱۰	گفتار اول: بررسی اقوال
۱۱۹	گفتار دوم: نسبت تشریح و قول به غیر علم
۱۲۴	گفتار سوم: مولویت حرمت تشریح و قول به غیر علم

- گفتار چهارم: ادله حرمت تشریع و قول به غیر علم..... ۱۲۹
- مبحث دوم: حکم تکلیفی و وضعی..... ۱۳۷
- فصل اول: بررسی نظریات مختلف پیرامون تعریف حکم تکلیفی و وضعی..... ۱۳۹
- گفتار اول: نظریه محقق نائینی و بررسی آن..... ۱۴۵
- گفتار دوم: نظریه امام خمینی و بررسی آن..... ۱۵۱
- فصل دوم: کیفیت تغایر احکام تکلیفی..... ۱۵۵
- گفتار اول: نظریه تغایر به بعض ذات و بررسی آن..... ۱۵۹
- گفتار دوم: نظریه تغایر به مقارنات و بررسی آن..... ۱۶۳
- گفتار سوم: نظریه تغایر تشکیکی و بررسی آن..... ۱۶۵
- فصل سوم: محدوده احکام تکلیفی..... ۱۶۷
- گفتار اول: شبهه کعبی و بررسی آن..... ۱۷۰
- گفتار دوم: اباحه، حکم تکلیفی و اباحه..... ۱۷۴
- گفتار سوم: اباحه اقتضایی و لا اقتضایی..... ۱۷۸
- گفتار چهارم: حصر عقلی احکام تکلیفی..... ۱۸۱
- فصل چهارم: تقسیمات مختلف حکم تکلیفی..... ۱۸۳
- گفتار اول: اقسام واجب، مستحب، مکروه و حرام..... ۱۸۵
- گفتار دوم: نهی تحریمی و تنزیهی..... ۱۸۹
- گفتار سوم: حکم الزامی و غیر الزامی..... ۱۹۲
- فصل پنجم: محدوده احکام وضعی..... ۱۹۹
- گفتار اول: ماهیات مخترع شرعی..... ۲۰۵
- گفتار دوم: ولایت و قضاوت..... ۲۱۷
- فصل ششم: جعل احکام وضعی..... ۲۲۵

مقدمه: سیری اجمالی در اقوال	۲۲۷
گفتار اول: نظریه محقق خراسانی درباره جعل قسم اول از احکام وضعی و.....	۲۳۱
گفتار دوم: نظریه محقق نائینی درباره جعل قسم اول از احکام وضعی و بررسی آن	۲۴۳
گفتار سوم: نظریه محقق عراقی درباره جعل قسم اول از احکام وضعی و.....	۲۴۹
گفتار چهارم: نظریه شیخ انصاری درباره جعل قسم اول از احکام وضعی و.....	۲۵۴
گفتار پنجم: نظر برگزیده درباره جعل قسم اول از احکام وضعی	۲۵۷
گفتار ششم: نظریه محقق خراسانی درباره جعل قسم دوم از احکام وضعی و.....	۲۵۹
گفتار هفتم: نظریه محقق خراسانی درباره جعل قسم سوم از احکام وضعی و.....	۲۷۱
گفتار هشتم: بررسی نظریه انصاری مبنی بر نفی جعل استقلالی در احکام وضعی	۲۷۷
گفتار نهم: بررسی کیفیت جعل وضعی از احکام وضعی	۲۸۱
○ مبحث سوم: حکم مولوی و ارشادی	۳۱۱
● فصل اول: موارد استعمال حکم ارشادی	۳۱۵
● فصل دوم: بررسی نظریات مختلف پیرامون حکم مولوی و ارشادی	۳۲۳
گفتار اول: نظریه انکار حکم ارشادی	۳۲۷
گفتار دوم: نظریه انکار حکم مولوی	۳۳۰
گفتار سوم: نظریه اختلاف از حیث جهات	۳۳۴
گفتار چهارم: نظریه برگزیده	۳۳۶
● فصل سوم: بررسی وجوه فرق بین حکم مولوی و ارشادی	۳۳۹
مقدمه: بیان اجمالی وجوه فرق بین حکم مولوی و حکم ارشادی	۳۴۱
گفتار اول: وجه اول و بررسی آن	۳۴۴
گفتار دوم: وجه دوم و بررسی آن	۳۴۶
گفتار سوم: وجه سوم و بررسی آن	۳۴۸

- گفتار چهارم: وجه چهارم و بررسی آن ۳۵۰
- گفتار پنجم: وجه پنجم و بررسی آن ۳۵۲
- گفتار ششم: وجه ششم و بررسی آن ۳۵۸
- گفتار هفتم: وجه هفتم و بررسی آن ۳۶۰
- گفتار هشتم: نظر برگزیده ۳۶۳
- فصل چهارم: بررسی اختلاف در مولویت و ارشادیت برخی از احکام ۳۸۵
- گفتار اول: امر به توبه ۳۸۷
- گفتار دوم: اخراج مرغان ۳۸۹
- گفتار سوم: امر احتیاط و توقف ۳۹۵
- گفتار چهارم: نهی در سلاط و عبادات ۳۹۷
- گفتار پنجم: اوامر غیری ۳۹۹
- مبحث چهارم: حکم اولی و ثانوی ۴۰۳
- فصل اول: بررسی تقسیم حکم شرعی به اولی و ثانوی ۴۰۷
- گفتار اول: نظریات مختلف پیرامون حکم ثانوی ۴۱۱
- گفتار دوم: نظریه برگزیده (مرحله اول) ۴۱۳
- گفتار سوم: نظریه برگزیده (مرحله دوم) ۴۲۰
- فصل دوم: نکاتی پیرامون حکم ثانوی ۴۲۳
- گفتار اول: عدم جریان این تقسیم در حکم ظاهری ۴۲۵
- گفتار دوم: جریان این تقسیم در احکام وضعی ۴۲۷
- گفتار سوم: جعل ثانوی ۴۳۰
- گفتار چهارم: تقسیم حکم ثانوی به مشروط و مطلق ۴۳۲
- گفتار پنجم: عناوین ثانوی ۴۳۴

- گفتار ششم: بررسی تأثیر بعضی از عناوین ثانوی در حکم ۴۳۷
- فصل سوم: نسبت ادله احکام اولی و ثانوی ۴۴۱
- گفتار اول: بررسی نظریات مختلف پیرامون نسبت این ادله ۴۴۳
- گفتار دوم: نظریه برگزیده ۴۵۱
- مبحث پنجم: حکم حکومتی و غیرحکومتی ۴۵۳
- فصل اول: حکم حکومتی (تعریف، بررسی تقسیم، اقسام، محدوده) ۴۶۱
- گفتار اول: نظریات مختلف پیرامون تعریف حکم حاکم ۴۶۳
- گفتار دوم: نظریات مختلف پیرامون حکم حکومتی ۴۶۸
- گفتار سوم: بررسی تقسیم حکم به حکومتی و غیرحکومتی ۴۷۴
- گفتار چهارم: اقسام حکم حکومتی ۴۷۶
- گفتار پنجم: محدوده حکم حکومتی ۴۷۹
- گفتار ششم: ویژگی‌ها و ملاک حکم حکومتی ۴۸۷
- فصل دوم: نسبت حکم حکومتی با حکم اولی و ثانوی ۴۹۱
- گفتار اول: آرا و انظار ۴۹۵
- گفتار دوم: نظریه برگزیده ۴۹۸
- گفتار سوم: فرق‌های حکم حکومتی با حکم اولی و ثانوی ۵۰۲
- گفتار چهارم: نظریه امام خمینی ۵۰۵
- گفتار پنجم: نظریه شهید صدر ۵۱۱
- مبحث ششم: حکم تأسیسی و امضایی ۵۱۷
- فصل اول: تعریف حکم تأسیسی و امضایی ۵۲۱
- گفتار اول: موارد استعمال لفظ امضا ۵۲۳
- گفتار دوم: تنقیح موضوع بحث ۵۲۸

● فصل دوم: بررسی دیدگاه‌های مختلف پیرامون حکم امضایی	۵۳۵
گفتار اول: اقوال و انظار	۵۳۷
گفتار دوم: بررسی نظریه بعضی از بزرگان	۵۴۱
گفتار سوم: نظریه برگزیده	۵۴۹
○ مبحث هفتم: حکم وجودی و عدمی	۵۵۳
گفتار اول: تنقح موضوع بحث و اقوال	۵۵۸
گفتار دوم: نظریه برگزیده	۵۶۲
■ خاتمه بخش ششم	۵۶۷
سایر تقسیمات حکم	۵۶۹

جلد سوم

■ بخش هفتم: اشتراک حکم	۹
● فصل اول: اشتراک حکم بین عالم و جاهل	۱۱
گفتار اول: دلیل اول و دوم (اجماع و اطلاعات) و بررسی آن	۱۵
گفتار دوم: دلیل سوم (روایات طایفه اول) و بررسی آن	۱۸
گفتار سوم: دلیل سوم (روایات طایفه دوم) و بررسی آن	۳۱
گفتار چهارم: دلیل سوم (روایات طایفه سوم) و بررسی آن	۵۰
گفتار پنجم: دلیل سوم (روایات طایفه چهارم) و بررسی آن	۵۴
گفتار ششم: دلیل سوم (روایات طایفه پنجم) و بررسی آن	۵۷
گفتار هفتم: دلیل چهارم (عقل) و بررسی آن	۶۲
گفتار هشتم: جمع‌بندی ادله اشتراک حکم بین عالم و جاهل	۸۵
● فصل دوم: اشتراک حکم بین مکلفین تا روز قیامت	۹۵

گفتار اول: تنقیح موضوع بحث.....	۹۷
گفتار دوم: شمول اقسام خطابات.....	۱۰۵
گفتار سوم: ادله قاعده اشتراک.....	۱۱۴
گفتار چهارم: بررسی موارد نقض قاعده اشتراک.....	۱۳۱
● فصل سوم: اشتراک حکم بین کافر و مسلم.....	۱۳۵
گفتار اول: ادله اشتراک و بررسی آن.....	۱۳۹
گفتار دوم: ادله عدم اشتراک و بررسی آن.....	۱۵۶
● فصل چهارم: اشتراک حکم بین مجتهد و مقلد.....	۱۸۷
گفتار اول: بررسی اقوال و ادله.....	۱۹۱
گفتار دوم: بررسی دو نظریه.....	۱۹۷
● فصل پنجم: اشتراک حکم بین عاجز و عاقل.....	۲۰۱
گفتار اول: نظریات مختلف پیرامون تعلق تکلیف به عاجز.....	۲۰۳
گفتار دوم: ادله اشتراک.....	۲۰۸
■ بخش هشتم: قلمرو حکم.....	۲۲۵
● فصل اول: بیان اجمالی نظریات.....	۲۳۳
گفتار اول: نظریه اول.....	۲۳۵
گفتار دوم: نظریه دوم.....	۲۳۸
● فصل دوم: ادله نظریه اول.....	۲۴۱
گفتار اول: دلیل عقلی و بررسی آن.....	۲۴۳
گفتار دوم: آیات و بررسی آن.....	۲۵۳
گفتار سوم: روایات و بررسی آن.....	۲۶۱
گفتار چهارم: بررسی نظریه بعضی از بزرگان.....	۲۷۴

- فصل سوم: ادله نظریه دوم ۲۸۱
- گفتار اول: دلیل عقلی و بررسی آن ۲۸۵
- گفتار دوم: آیات و بررسی آن ۲۸۸
- گفتار سوم: روایات و بررسی آن ۲۹۰
- بخش نهم: نسبت حکم و موضوع ۳۰۵
- گفتار اول: نظریه محقق نائینی ۳۱۴
- گفتار دوم: نظریه شهید صدر ۳۱۷
- گفتار سوم: نظریه محقق حائری ۳۲۰
- گفتار چهارم: نظریه منتظم اصفهانی ۳۲۲
- گفتار پنجم: نظریه امام خمینی ۳۲۵
- گفتار ششم: نظریه برگزیده ۳۲۸
- بخش دهم: تضاد بین احکام ۳۳۳
- گفتار اول: تنقیح موضوع بحث ۳۳۷
- گفتار دوم: ادله عدم تضاد بنابر معنای اول حکم ۳۴۱
- گفتار سوم: ادله عدم تضاد بنابر معنای دوم حکم ۳۴۷
- گفتار چهارم: ادله عدم تضاد بنابر معنای سوم حکم ۳۵۱
- بخش یازدهم: امثال حکم ۳۵۵
- فصل اول: حقیقت امثال و لزوم آن ۳۶۱
- گفتار اول: حقیقت امثال ۳۶۳
- گفتار دوم: لزوم امثال ۳۶۵
- فصل دوم: مراتب امثال و ترتیب بین آنها ۳۷۵
- گفتار اول: مراتب چهارگانه امثال ۳۷۷

گفتار دوم: تنقیح موضوع بحث در ترتیب بین مراتب امتثال.....	۳۸۴
گفتار سوم: امتثال اجمالی در فرض تمکن از امتثال تفصیلی در عبادات.....	۳۸۷
گفتار چهارم: امتثال اجمالی در فرض تمکن از امتثال تفصیلی در معاملات.....	۴۰۱
● فصل سوم: بررسی نظریه حق الطاعة (لزوم امتثال تکلیف محتمل).....	۴۰۳
گفتار اول: جایگاه نظریه حق الطاعة در علم اصول.....	۴۰۵
گفتار دوم: تنقیح موضوع بحث.....	۴۰۸
گفتار سوم: بینه نظریه حق الطاعة.....	۴۱۱
گفتار چهارم: تبیین نظریه حق الطاعة.....	۴۱۳
گفتار پنجم: دلیل نظریه حق الطاعة.....	۴۱۸
گفتار ششم: موضوع حق الطاعة و نید آن.....	۴۲۸
گفتار هفتم: قلمرو حق الطاعة.....	۴۳۲
گفتار هشتم: آثار نظریه حق الطاعة.....	۴۳۸
گفتار نهم: نقد و بررسی نظریه حق الطاعة.....	۴۴۷

سخن آغازین

بسم الله الرحمن الرحيم

کسانی که اندک آشنایی با علم اصول و مسائل آن دارند به خوبی اذعان می نمایند که یکی از محوری ترین و مهم ترین مباحث که در سرتاسر علم اصول به عنوان یک پایه اساسی مطرح است، بحث ارکان و حقیقت آن و آثار و اقسام آن است. این امر هم در مباحث الفاظ و هم در مباحث غرر لفظی به چشم می خورد و تا جایی این امر ملموس و مشهود است که برای هر پژوهشگری این سؤال مطرح می شود که چرا مباحث مربوط به حکم به صورت مستقل به جمیع در یکی از فصول آن جای نگرفته و یا در باب جداگانه ای مبانی مختلف درباره آن به دست و نیز مراتب آن مطرح نشده است؟! همچنین چرا اقسام و تقسیم بندی های متعدد که در بدو امر، مطلبی مسلم و بدیهی به نظر می رسد، اما تحقیق، حکم به حذف آن تقسیم می نماید در کتب اصولی مورد طرح و نظر قرار نگرفته است؟ چرا یک محقق اصولی در یک فصل از فصول یا در یک مقدمه از مقدمات و یا حتی در یک رساله مستقل به عنوان یکی از مهم ترین مبادی علم اصول آن را مورد کنکاش قرار نداده است؟ اگرچه در نیم قرن اخیر برخی از صاحبان فکر و تألیف به عنوان نظریه الحکم مطالب و

مباحثی را عنوان نموده‌اند، اما انصاف آن است که نتوانسته‌اند حق آن را به صورت کامل و جامع ادا نمایند.

کتابی که پیش روی دارید، تألیف محقق ارجمند و استاد محترم دروس خارج حوزه علمیه قم، جناب حجة الاسلام والمسلمین آقای سید مجتبی نورمفیدی دامت برکاته است که تا اندازه زیادی به این خواسته جامه عمل پوشانده‌اند. ایشان مباحث مربوط به حکم و اختلاف در حقیقت آن که در مسائل متعدد و مهمی از علم اصول تأثیرگذار است و نیز بحث از مراتب آن که آیا مشتمل بر چهار مرتبه است که مرحوم آخوند خراسانی و جمیع زبیدی را قائلند یا سه مرتبه که مرحوم محقق اصفهانی اعلی الله مقامه الیه مرتبه یکم را درج کرده یا دو مرتبه که امام خمینی به آن منتهی شده‌اند و یا یک مرتبه و نیز بحث بسیار مهم و اساسی لزوم تبعیت حکم از ملاکات که خود محتاج رساله مستقلی است و همچنین تدبیر حکم به واقعی و ظاهری که تقریباً مورد تسالم اصولیین متأخر است، اما با تحقیق، ایشان نظر به بطلان چنین تقسیمی داده‌اند، همان طوری که در برخی از کلمات محقق بزرگ، مرحوم سید محمود شاهرودی بنابر آنچه در نتایج الافکار آمده است مشاهده می‌شود و برخی مباحث مهم دیگر را با دقت و اتقان مورد تعرض و در سالیان متعدد مورد بحث و تدبیر قرار داده‌اند.

مرکز فقهی انجمن اطهار علیهم السلام که به دنبال پویایی در فقه و احکام و باز نمودن افق‌های جدیدی در استنباط می‌باشد این تألیف را مفید برای محققان و صاحب نظران دید و تصمیم بر انتشار آن گرفت. ضمن تقدیر و تشکر از مؤلف بزرگوار، انتظار آن است که دانش پژوهان با مطالعه و دقت در آن به سوی قدم‌های بعدی حرکت نموده و این تألیف را مقدمه‌ای برای تحقیقات جدید خویش محسوب نمایند. تردیدی نیست که هنوز زوایای دیگری از مباحث مربوط به حکم وجود دارد که باید در پژوهش‌های دیگر مورد بحث و امعان نظر قرار گیرد.

امید آن است که این اثر مورد قبول صاحب اصلی حوزه‌های علمیه یعنی حضرت
بقیة الله الاعظم، امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف قرار گیرد و موجب شادی
روح پرفتوح مؤسس عالیقدر حضرت آیه الله العظمی آقای حاج شیخ محمد فاضل
لنکرانی رضوان الله تعالی علیه باشد؛ ان شاء الله.

مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام

۱۳۹۴/۷/۲۵

پیش‌گفتار

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على أشرف الأنبياء
والرسل محمد ﷺ وآله الطاهرين

از دیدگاه اندیشمندان اسلامی، همواره احکام شرعی یکی از اضلاع مثلث تعالیم دینی و معارف الهی بوده است. عالمان دینی در طول تاریخ، هر یک به سهم خود در شکوفایی و باروری عقاید اسلامی، اخلاق الهی و احکام شرعی کوشیده و دریایی از معارف را فراروی ما قرار داده‌اند. در این میان، بدون ارزیابی و داوری پیرامون میزان اهتمام آنان به هر یک از این سه حوزه، به استناد شواهد تاریخی و قرائن غیرقابل انکار، می‌توان دانش‌های مرتبط با احکام شرعی را از گسترده‌ترین و قدیمی‌ترین دانش‌های دینی دانست. مروی اجمالی بر تطورات علوم اسلامی به ویژه دانش فقه و دانش اصول فقه می‌تواند شما خواننده گرامی را به این مهم رهنمون سازد.

اما با این همه و علی‌رغم آن‌که مدار بحث در این دو علم ارزشمند بر حکم شرعی استوار بوده و همه آنان که به تعریف علم فقه و دانش اصول فقه مبادرت ورزیده‌اند،

حکم شرعی را به عنوان یک رکن غیرقابل حذف از تعاریف خود تلقی کرده‌اند، متأسفانه بحث مستقل و منسجمی درباره آن نشده و این در حالی است که اساس بسیاری از مبانی به ویژه در دانش اصول فقه بر برخی مباحث مربوط به حکم شرعی استوار می‌باشد.

پیوستگی مباحثی هم‌چون واجب مطلق، شرط متأخر، مقدمه واجب، اجتماع امر و نهی، ضد، ترتب و نیز برخی مباحث الفاظ و ملازمات عقلی با این مباحث، به توضیح چنانچه‌انی نیاز ندارد و دانشمندان علم اصول نیز در مواضع مختلف و به صورت پراکنده به گونه‌ای از مجموع مباحث مرتبط با حکم شرعی اشاره کرده‌اند؛ از جمله در بحث احکام انشا، واجب مطلق و مشروط، واجب معلق و منجز، امکان تعبد به ظن و استصحاب. برخی از مسائل نیز اساساً در کتب اصولی مورد بحث واقع نشده و به عنوان اصول موضوعه تلقی گردیده‌اند.

البته ناگفته نماند که در دهه‌های اخیر، بعضی از بزرگان از جمله آیه‌الله شهید سید محمدباقر صدر در کتاب حلقات الاصول، بر اساس همین نگرش تا حدودی به این مهم پرداخته و تلاش در خور توجهی برای جبران این کاستی به خرج داده‌اند، ولی به نظر می‌رسد این گام‌های ارزشمند نیاز به تسمیم و تکمیل داشته و هنوز با نقطه مطلوب فاصله دارد.

بر همین اساس، حقیر در بدو شروع درس خارج اصول خراسان و طی سه سال تحصیلی (۸۹-۸۸ تا ۹۱-۹۰) اهم مباحث حکم شرعی را برای جمعی از فضلا ارائه نمود و سعی خود را به کار بستم تا آن دسته از مباحث که به صورت پراکنده در کتب متعارف اصولی مطرح شده را در قالبی منظم مورد بررسی قرار داده و دسته‌ای هم که عادتاً و غالباً از دایره بررسی‌های اصولی خارج می‌باشند را، به آن ضمیمه نمایم و به زعم خویش تا حدی برای جبران این کاستی گامی کوچک بردارم.

آنچه پیش روی دارید حاصل مطالبی است که در آن زمان ارائه شده و اکنون پس

از تنظیم و تهذیب در اختیار شما فضیلتی ارجمند قرار می‌گیرد. البته تذکر این نکته لازم است که پس از گذشت چند سال و مرور مجدد بر این نوشتار، به برخی نواقص آن بیشتر واقف گشته و مطالب و نکات جدیدی به ذهنم خطور کرد که اعمال آن مستلزم بازنگری در برخی مباحث و تأخیر بیش از اندازه در انتشار این اثر بود، اما پس از مشورت با تنی چند از دوستان فاضل و دانشمند، سرانجام مقرر شد این نوشتار با وضوح و وجود منتشر شود و ملاحظات و نکات مورد نظر در نوبت بعدی چاپ اعمال گردد. همین جا از فرصت استفاده کرده و از عموم اساتید و فضیلتی ارجمند درخواست می‌نمایم چنانچه نظرات ارزشمند خویش را پس از مطالعه دقیق کتاب در اختیار قرار دهند، بدون تردید بر این کمترین منت نهاده و مرارحین لطف خود خواهند نمود.

نکته دیگری که لازم است به آن اشاره نمایم این است که مطالبی که در این نوشتار مورد بحث قرار گرفته، عمدتاً مباحثی هستند که به زعم اینجانب به عنوان پیش‌نیاز مسائل اصلی علم اصول می‌بایست مورد بررسی قرار گیرند و چنانچه قرار بود از همه موضوعات مرتبط با حکم شرعی سخن رانده شود، آن‌گاه بخش اعظم مسائل علم اصول را در بر می‌گرفت و این خود مستلزم طراحی ساختاری متفاوت بود، در حالی که هدف، ارائه این مطالب با حفظ ساختار موجود بوده است. به عنوان نمونه تقسیمات واجب به واجب مطلق و مشروط، کفایی و عینی، معلق و منجز، تعیینی و تخییری، موسع و موقت و... در این نوشتار مورد بررسی قرار نگرفته‌اند و بحث از آن به موضع متعارف موکول شده است. هم‌چنین دو مبحث عمده تراحم و تعارض که متضمن بحث از تنافی ادله احکام شرعی در مقام امتثال و مقام جعل و تشریع است، در این اثر منظور نظر نبوده و همان‌گونه که اشاره شد، ورود به آن ما را از هدف اصلی دور می‌نمود. به هر حال مباحث مربوط به حکم در سه جلد و طی یازده بخش ارائه شده است.

جلد اول مشتمل بر پنج بخش و جلد دوم مختص بخش ششم و جلد سوم نیز مشتمل بر پنج بخش می‌باشد. روش کلی در همه بخش‌ها فی الجمله آن است که پس از تنقیح موضوع بحث به بررسی اقوال و انظار اعلام و بزرگان پرداخته شده و پس از نقد و بررسی ادله آنان، نظر برگزیده به همراه دلایل گزینش آن ذکر گردیده است.

بخش اول که تا حدودی مبسوط به نظر می‌رسد، درباره حقیقت حکم شرعی است و از آن‌جا که تبیین این حقیقت منوط به تحقیق پیرامون مقوله انشا و اعتبار است به تفصیل درباره این دو مقوله سخن رانده شده و پس از ذکر مقدماتی، نتیجه‌گیری شده است.

بخش دوم پیرامون مراتب حکم شرعی و نظریات مختلف در وجود و عدم مراتب متعدد برای حکم است.

در بخش سوم مصدر حکم یعنی همه کسانی که می‌توانند حکم شرعی جعل نمایند، مورد بررسی قرار گرفته و پس از گردیده محدوده‌ای که می‌توانند در آن مبادرت به جعل نمایند کدام است.

از آن‌جا که ملاک احکام شرعی مقوله مهم در علم اصول به شمار می‌رود، در بخش چهارم پیرامون این موضوع بحث و بررسی به عمل آمده و مسئله تبعیت احکام از مصالح و مفاسد مورد مذاقه قرار گرفته است.

بخش پنجم درباره کیفیت جعل حکم شرعی است. در این بخش علاوه بر بررسی نظریات مختلف، به نظریه خطابات قانونی نیز پرداخته شده است.

در جلد دوم کتاب که صرفاً مختص بخش ششم است، تقسیمات متعدد حکم شرعی در قالب هفت مبحث مورد بررسی قرار گرفته‌اند. هر یک از این مباحث هفت‌گانه مربوط به یکی از تقسیمات حکم شرعی است. این تقسیمات عبارتند از: ۱. حکم واقعی و ظاهری؛ ۲. حکم تکلیفی و وضعی؛ ۳. حکم مولوی و ارشادی؛

۴. حکم اولی و ثانوی؛ ۵. حکم حکومتی و غیرحکومتی؛ ۶. حکم تأسیسی و امضایی؛
۷. حکم وجودی و عدمی. نکتهٔ حائز اهمیت در این مباحث آن است که قبل از هر چیز
اصل این تقسیمات و صحت و سقم آن‌ها مورد بررسی قرار گرفته است.

جلد سوم نیز شامل پنج بخش هفتم تا یازدهم می‌باشد.

در بخش هفتم مسئلهٔ مهم اشتراک احکام شرعی به بحث گذاشته شده و طی پنج
فصل، قولهٔ اشتراک از زوایای مختلف مورد بررسی واقع شده است. ناگفته نماند که
بعضی از این فصول از جمله فصل سوم که مربوط به اشتراک کفار با مسلمین در
تکالیف است، مع و اداء در مباحث قواعد فقهیه مورد بررسی قرار می‌گیرند؛ لکن از
آن‌جا که ما در حدود جمع اجماع مباحث مرتبط با حکم شرعی بودیم، این مسئله را در
همین مقام ذکر کردیم.

بخش هشتم دربارهٔ قلم و احکام شرعی و گستردگی آن است.

در بخش نهم نیز نسبت حکم و موضوع مورد بررسی قرار گرفته است.

بخش دهم پیرامون تضاد بین احکام و بررسی اجمالی آن می‌باشد.

و سرانجام بخش یازدهم اشاره‌ای اجمالی به مسئلهٔ امتثال حکم شرعی داشته و از
آن‌جا که نظریهٔ حق الطاعة در صدد اثبات لزوم امتثال تکالیف، محتمل از دید عقل
می‌باشد، این نظریه نیز مورد بررسی اجمالی قرار گرفته است.

البته مسئلهٔ ثواب و عقاب نیز به عنوان اثر حکم شرعی قابل گنجاندن در این
مجموعه بود، ولی از آن‌جا که این مسئله قبل از هر چیز به علم کلام مربوط می‌شود و
مستلزم مباحث مبسوط کلامی است از ذکر آن خودداری گردید.

در پایان بر خود لازم می‌دانم صمیمانه از عالم عامل و اندیشمندان، والد معظم،
حضرت آیه الله آقای حاج سید کاظم نورمفیدی دامت برکاته که همواره از هدایت‌ها و
راهنمایی‌های ارزنده و راه‌گشای ایشان برخوردار بوده‌ام و نیز همهٔ عزیزانی که در

آماده‌سازی این اثر، حقیر را یاری رسانده، به ویژه از فاضل ارجمند جناب حجة الاسلام آقای شیخ یوسف رستمی که زحماتی که جمله استخراج مدارک را متحمل شده و نیز جناب حجة الاسلام آقای محمدزاده، تشکر و قدردانی به عمل آورده و از خداوند متعال برای آنان توفیق روزافزون طلب نمایم. هم چنین لازم است به رسم ادب و وظیفه و از باب ادای دین، یاد استاد بزرگوارم، مؤسس مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم السلام) و مرجع عالیقدر حضرت آية الله العظمی فاضل لنکرانی (رحمه الله) را گرامی داشته و از دست محترم مرکز، آية الله حاج شیخ محمدجواد فاضل لنکرانی و نیز مدیر مکرم آن، جناب حجة الاسلام والمسلمین فاضل کاشانی که نسبت به نشر این اثر اهتمام ورزیدند، تسکین نماید. امید است چنانچه مقرر گردیده باشد مشمول فضل الهی واقع شوم و اجر و پاداش اخروی بر تألیف این کتاب مترتب شود و در «یوم لا ینفع مال ولا بنون» به حال خیر رافق باشد، خداوند متعال همه این عزیزان را در آن سهم گرداند.

والسلام علیکم ورحمة الله وبرکاته

قم - شهر ربیع الثانی ۱۳۹۴

سید مجتبیٰ موسوی

مقدمه

معنای لغوی و اصطلاحی حکم

مقدمتاً لازم است نگاه گذرا به معنای لغوی و اصطلاحی حکم داشته باشیم.

الف) معنای لغوی

در کتب لغت، معانی متعددی برای کلمه حکم بیان شده است. در مجموع ده معنا برای حکم ذکر شده که عبارت‌اند از: «عزل، ولایت، قرار، قضا، نص، شرط، اداره، قیادت، سلطه و سیطره». در مصباح^۱، قاموس^۲ و نهج^۳ در ماده حکم گفته شده که ریشه و اصل معنای حکم، منع است و آن معانی دهگانه، نوعی از این اصل اتخاذ شده‌اند. حکم قاضی، سیطره، سلطه و دیگر معانی به نوعی می‌توانند متضمن معنای منع بوده و یا تناسبی با آن داشته باشند؛ مثلاً گفته می‌شود: «حکم منعه بكذا إذا منعه من خلافه فلم يقدر على الخروج من ذلك».

ب) معنای اصطلاحی

در اصطلاح نیز معانی متعددی برای حکم شرعی ذکر شده و حتی بعضی می‌گویند:

۱. المصباح المنیر، ج ۲، ص ۱۴۵.

۲. قاموس قرآن، ج ۲، ص ۱۶۰.

۳. النهاية فی غریب الحدیث و الاثر، ج ۱، ص ۴۱۹.

اصطلاح اصولیین با اصطلاح فقها در مورد حکم شرعی متفاوت است.

آنچه در این مقام مقصود است، حقیقت حکم شرعی است با صرف نظر از بعضی امور که می‌تواند موجب اختلاف در تعریف حکم شرعی شود؛ از جمله آن که حکم شرعی، تکلیفی باشد یا وضعی. لکن برخی معتقدند از آن جا که حکم شرعی منقسم به دو قسم تکلیفی و وضعی است و نسخ آن‌ها متفاوت است، لازم است تعریف جداگانه ارائه کنیم؛ مثلاً محقق رشتی می‌گوید: حکم شرعی به عنوان مفهومی جامع میان حکم تکلیفی و وضعی صحیح نیست.^۱ ولی ما بدون در نظر گرفتن این جهت، حقیقت آن را بی‌الجله بیان کرده و به دیدگاه‌های مختلف در این رابطه اشاره خواهیم کرد. قبل از ذکر آراء و انظار توجه به این نکته ضروری است که چون بحث حکم شرعی در مواضع مختلفی از علم اصول مطرح شده و هر یک از صاحبان رأی و نظر، آن را در مناسبت‌های مخالف ذکر کرده‌اند و چه بسا در مقام بیان حقیقت حکم شرعی نبوده‌اند، لذا ممکن است این تعاریف بعضاً با مسامحه همراه بوده و تفاوت‌هایی در تعبیرات وجود داشته باشد. در این رابطه به برخی از تعاریف اشاره می‌شود:

۱. علم به اشمال افعال بر مصلحت و فساد: حکم شرعی عبارتست از علم به اشمال افعال بر مصالح و مفاسد. این تعریف را محقق ثینی به صورت احتمال، از بعضی حکایت کرده^۲ و شاید قائلی هم نداشته باشد. البته اشکان به این بیان اشکال و آن را رد کرده است.

ممکن است این نظر بر تعریفی که حکم شرعی را به اراده تفسیر کرده منطبق شود؛ زیرا بعضی حقیقت اراده را از مقوله علم می‌دانند^۳ و لذا حکم شرعی را به علم به اشمال بر مصلحت و مفسد تعریف کرده‌اند.

۱. بدائع الأفكار (محقق رشتی)، ص ۷.

۲. فوائد الأصول، ج ۴، ص ۳۷۹.

۳. این مطلب، صریح کلمات فلاسفه و ارباب حکمت متعالیه است: الحکمة المتعالیه ج ۴، ص ۱۱۴ و ج ۶، ص ۳۵۴-۳۳۱؛ شرح المنظومه، ج ۲، ص ۶۵۱-۶۴۸.

در کنار این احتمال، می‌توان به این بیان که حکم شرعی عبارت از خود مصلحت و مفسده است نیز اشاره کرد. شاید مراد غزالی از این که می‌گوید احکام شرعی، صفاتی حقیقی هستند که در افعال و اشیاء محقق می‌شوند، همین باشد.^۱

۲. حب و بغض: از بعضی کلمات استفاده می‌شود حکم شرعی عبارت از حب و بغض و یا رضا و غضبی است که در نفس مولا محقق می‌شود. بدیهی است حب و بغض و یا رها و غضب متفاوت از اراده و کراهت بوده و به عنوان مبادی اراده و کراهت محسوب می‌شوند.

۳. اراده تشریعی: بعضی از اصولیین حکم شرعی را عبارت از اراده‌ای که در نفس مولا تحقق پیدا کرده می‌دانند؛ از جمله ابوالصلاح در کافی^۲ و شیخ طوسی در الاقتصاد^۳ و از متأخرین هم محقق ابن‌انی^۴ به این نظر معتقد است. البته در تعبیرات متأخرین از عنوان اراده تشریعی استفاده شده است. لازم به ذکر است که در مورد حقیقت اراده اختلاف واقع شده چرا که برخی آن را به علم به مصلحت یا مفسده و برخی آن را به شوق مؤکد تفسیر کرده‌اند. در مباحث آیند به این مطلب خواهیم پرداخت.

منظور از اراده تشریعی که در نفس مولا و حاکم تحقق پیدا کرده اراده‌ای است که به فعلی که از عید صادر شود یا از ناحیه او ترک گردد، تعلق می‌گیرد و از آن به اراده و کراهت تعبیر می‌کنند؛ اراده نسبت به صدور فعل از جانب عید و کراهت نسبت به ترک فعل.

۴. اراده تشریعی مبرزه: از محقق عراقی دو تعریف توسط دو مقرر دربارۀ حقیقت حکم شرعی نقل شده، که عبارتند از:

۱. المنحول، ص ۶۳.

۲. الکافی فی الفقه، ص ۲۴، تقریب المعارف، صص ۱۱۲-۱۱۴.

۳. الاقتصاد، ص ۶۱.

۴. نهایت النهایة، ج ۱، ص ۱۰۴.

تعریف اول: «الارادة التشريعية التي يظهرها المرید بأحد مظهراتها من القول أو الفعل»^۱.

اراده تشریعی که ابراز شود خواه این ابراز به وسیله فعل باشد؛ یعنی فعل و عملی بیانگر اراده تشریعی باشد یا به وسیله قول و خطاب باشد. این بیان در تقریرات مرحوم آملی ذکر شده است.

تعریف دوم: بیان دیگری از محقق عراقی در تقریرات مرحوم شیخ محمد تقی بروجرودی ذکر شده است. طبق این تقریر حکم شرعی عبارت است از: «الارادة الشرعية المبرزة بالخطاب»^۲؛ یعنی اراده تشریعی که به وسیله خطاب ابراز شود.

فرق این دو تعریف در آن است که در تعریف اول ابراز اراده تشریعی را به قول یا فعل دانسته، اما در تعریف دوم فقط خطاب یا همان قول را به عنوان وسیله ابراز معرفی کرده است.^۳ ولی به هر حال رجه مشترک در هر دو تعریف ابراز اراده تشریعی است. ایشان تصریح می کنند روح و حقیقت حکم، اراده مبرز است و این حقیقت ماده ای دارد که عبارت است از یک اراده - مدی که لب حکم می باشد و هم چنین صورتی دارد که عبارت از بروز این اراده به وسیله خطاب و وصول آن به مکلف است.^۴

۵. کلام نفسی: بعضی از اشاعره حکم شرعی را عبارت از کلام نفسی می دانند. کلام نفسی در نظر ایشان، صفتی حقیقی و قائم به شارع است. این گروه معتقدند

۱. بدایع الأفكار (میرزا هاشم آملی)، ص ۳۳۹.

۲. نهاية الأفكار، ج ۴، ص ۱۶۷.

۳. لازم به ذکر است مرحوم بروجرودی در تقریرات خویش علاوه بر تعریف دوم به تعریف اول هم اشاره می کند. ایشان می فرماید: «... الارادة التشريعية المبرزة بأحد مظهراتها من القول أو الفعل». نهاية الأفكار، ج ۴، ص ۱۶۳.

۴. نهاية الأفكار، ج ۳، ص ۱۲.

مقصود کسانی که حکم شرعی را عبارت از خطاب شارع می دانند الفاظ کتاب و سنت نیست، بلکه منظور آنان خطاب حقیقی است که از جنس کلام نفسی می باشد.^۱ این نظریه از آن جا که متکلمین شیعه، کلام نفسی را باطل می دانند مردود است.

۶. انشا: محقق اصفهانی حکم شرعی را این گونه تعریف کرده است:

«انَّ حَقِيقَةَ الْحُكْمِ خُصُوصاً فِي الْأَحْكَامِ الشَّرْعِيَّةِ عِبَارَةٌ عَنِ الْبَعْثِ وَالزَّجْرِ أَعْنَى الْإِنْشَاءِ بِدَائِلٍ جَعَلَ الدَّاعِي مِنْ دُونِ لُزُومِ ارَادَةِ أَوْ كِرَاهَةٍ بِالنَّسْبَةِ إِلَى فِعْلِ الْمَكْلُوفِ فِي الْمَبْدَأِ الْأَمِّيِّ. وَلَا فِي سَائِرِ الْمَبَادِئِ الْعَالِيَةِ بَلْ فِي مُطْلَقٍ مِنْ كَانَ بَعْثُهُ أَوْ زَجْرُهُ لِأَجْلِ صَلَاحِ الْغَيْرِ».^۲

طبق نظر ایشان - محقق - حکم شرعی عبارت است از انشایی که به منظور بعث و زجر مخاطب و ایجاد انگیزه در او صورت می گیرد تا فعلی را انجام دهد یا ترک کند. ایشان می فرماید: برای این کار نیازی به اراده نیست که در مبدأ اعلی یا سائر مبادی عالیه مثل پیامبر ﷺ اراده یا کراهتی نسبت به آن شکل گیرد، بلکه نفس انشا به تنهایی کافی است. البته جمعی از اصولیین حکم شرعی را عبارت از انشا می دانند ولی در بیان حکم شرعی تعبیر مختلفی به کار بردند که با تعریف محقق اصفهانی متفاوت است. در مباحث بعدی لازم است به توضیح این برداشته تا حقیقت این تعاریف و تمایز آن ها از یکدیگر مشخص شود.

۷. فعلیت: مرحوم نجفی اصفهانی معتقد است حقیقت حکم از مرتبه فعلیت

است:

«مرتبة الفعلية التي هي حقيقة الحكم اعني البعث والزجر».^۳

حکم عبارت است از بعث و زجر که غیر از انشا است و همان مرحله فعلیت می باشد.

۱. الحکم الشرعی، ص ۴۲؛ بدائع الأفكار (محقق رشتی)، ص ۴۸.

۲. نهاية الدراية، ج ۲، ص ۱۲۳.

۳. وقایة الاذهان، ص ۴۹۷.

۸. بعث: امام خمینی در بیان حقیقت حکم شرعی می‌فرماید:

«أنَّ الحكم هو البعث الناشي من الارادة بحيث يكون الارادة كسائر المقدمات التي تعد من مبادي حصوله لا من مقوماته».^۱

به نظر ایشان حقیقت حکم بعثی است که از اراده ناشی شده باشد. بنابراین اراده جزء مقومات حکم نیست، بلکه جزء مقدمات آن است. نظیر این بیان در سایر تقریرات مثل جواهر الاصول^۲ و تنقیح الاصول^۳ هم آمده است. البته این تعریف قابل ارجاء به تعریف قبلی می‌باشد.

۹. اعتبار: محقق خویی در تعریف حکم شرعی می‌فرماید:

«الحكم عبارة عن اعتبار نفساني من المولي وبالنشاء يبرز هذا الاعتبار النفساني لا انه يوجد به».^۴

حقیقت حکم شرعی یک اعتبار نفسانی است که به وسیله انشا ابراز می‌گردد نه این که به وسیله انشا ایجاد شود.

محقق خویی معتقد است اراده رگراحت، رضا و غضب از مبادی احکام‌اند که بدون اختیار بر نفس عارض می‌شوند و از نسخ افعال اختیاری نیستند، اما حکم شرعی از نسخ افعال اختیاری است.

۱۰. خطاب: بعضی معتقدند حکم شرعی عبارت از خطاب شرعی است که از مقوله الفاظ است. از جمله کسانی که به این تعریف تصریح کرد، اندکسالمحققین^۵ و

۱. تهذیب الاصول، ج ۱، ص ۳۱۹، تعبیر ایشان بدین نحو است: «انما الكلام في أنَّ الحكم هل هو الارادة أو الارادة المظهرة أو البعث الناشي منها، بحيث يكون الارادة كسائر المقدمات من مبادي حصوله لا من مقوماته؟ التحقيق هو الأخير بشهادة العرف والعقلاء».

۲. جواهر الاصول، ج ۳، ص ۷۲.

۳. تنقیح الاصول، ج ۲، ص ۲۹.

۴. مصباح الاصول، ج ۳، ص ۷۷.

۵. ایضاح الفوائد، ج ۱، ص ۸ «الحکم الشرعی هو خطاب الشرع المتعلق بأفعال المكلفين بالاعتناء أو التخيير أو الوضع».

شهید ثانی^۱ می‌باشند. البته شهید ثانی در بعضی از مواضع در مقام تعریف حکم شرعی آن را مدلول خطاب برشمرده^۲ که در این صورت دیگر از مقوله الفاظ نیست. آن‌چه نقل شد نمونه‌هایی از آرا و انظاری است که درباره حکم شرعی بیان شده و چنان‌چه بخواهیم همه نظریات را در این باب ذکر کنیم موجب تطویل خواهد شد. اما اگر در صدد دسته‌بندی نظریات مختلف در مورد حقیقت حکم شرعی باشیم، تعاریف و تعبیر گوناگون را صرف نظر از این‌که اختلاف ماهوی دارند یا خیر، می‌توان به اقسام مختلف دسته‌بندی کرد. مثلاً به یک اعتبار می‌توان گفت دسته‌ای از آراء و انظار حکم شرعی را یک صفت نفسانی می‌دانند؛ مانند کسانی که می‌گویند حکم شرعی اراده حقیقه در نفس مولا است یا آن‌ها که حکم را عبارت از حب و بغض می‌دانند و یا گروهی که معتقدند حکم شرعی همان علم به مصالح و مفاسد است. در مقابل، دسته دیگری معتقدند حکم شرعی از سنخ صفات نفسانی نیست، بلکه یک امر غیر حقیقی است. مثلاً می‌توان آن کسانی را که حکم شرعی را جعل یا اعتبار یا انشا و یا بعث می‌دانند در زمره دسته دوم قرار داد.

هم‌چنین می‌توان تعاریف حکم شرعی را به اعتبار دیگری دسته‌بندی نمود و آن مسئله ابراز و عدم ابراز است. بعضی از تعاریف، ناظر به نفس حب و بغض و یا اراده و کراهت و یا مصلحت و مفسده است و قید ابراز و اظهار در آن نیست، اما برخی دیگر از تعاریف بر مسئله ابراز و اظهار تأکید دارند؛ خواه این ابراز و اظهار در قالب اخبار باشد و یا در قالب انشا.

دسته‌بندی سوم می‌تواند به اعتبار مراتب چهارگانه حکم که در کلام محقق خراسانی ذکر شده، صورت گیرد. بعضی از انظار ناظر به مرحله اقتضا است؛ مثل تعریفی که حکم شرعی را عبارت از خود مصلحت و مفسده و یا علم به مصلحت و

۱. روض الجنان، ج ۱، ص ۳۷.

۲. تمهید القواعد، ص ۲۹.

مفسده می‌داند. چنانچه بعضی دیگر که حکم را عبارت از انشا می‌دانند ناظر به مرتبه انشا هستند. گروه سوم که حکم را همان فعلیت و بعث و زجر می‌دانند یا کسانی که حکم را همان خطاب شارع دانسته‌اند شاید ناظر به مرتبه سوم حکم بوده و حتی بعضی مجموع مرتبه دوم و سوم یعنی مرتبه انشا و فعلیت را حکم می‌دانند.

به هر حال همان‌گونه که اشاره شد می‌توان مجموعه تعاریف مربوط به حکم شرعی را به اعتبارات مختلفی دسته‌بندی نمود، ولی این مسئله چندان مهم نیست. آنچه واجب اهمیت است تحقیق در این امر و روشن شدن حقیقت حکم شرعی است.

برای روشن شدن این امر، ذکر مقدماتی لازم است تا پس از آن بتوان پی به حقیقت حکم شرعی برد. و در این زمینه مسئله آشکار، آنگاه ضعف و اشکال سایر آراء و انظار نیز مشخص خواهد شد.

فهرست مطالب

۵	فهرست اجمالی
۱۹	سخن آغازین
۲۳	پیش‌گفتار
۲۹	بخش اول: حقیقت حکم
۳۱	مقدمه: معنای لغوی و اصطلاحی حکم
۳۱	الف) معنای لغوی
۳۱	ب) معنای اصطلاحی
۳۹	فصل اول: اعتبار
۴۱	اشاره
۴۳	گفتار اول: اهمیت بحث اعتباریات
۴۳	جهت اول: کاربرد آن در علوم مختلف
۴۴	جهت دوم: جلوگیری از خلط بین امور اعتباری و حقیقی و انتزاعی
۴۵	جهت سوم: فرق بین اعتبار در فلسفه با اعتبار در اصول
۴۶	گفتار دوم: اصطلاحات اعتباری
۴۶	اصطلاح اول

اصطلاح دوم.....	۴۷
اصطلاح سوم.....	۴۷
اصطلاح چهارم.....	۴۸
اصطلاح پنجم.....	۴۸
گفتار سوم: نظریه محقق نائینی و بررسی آن.....	۵۰
نظریه محقق نائینی.....	۵۰
بررسی نظریه محقق نائینی.....	۵۲
گفتار چهارم: نظریه محقق عراقی و بررسی آن.....	۵۵
نظریه محقق عراقی.....	۵۵
بررسی نظریه محقق عراقی.....	۶۰
گفتار پنجم: نظریه محقق اصفهانی و علامه طباطبائی و بررسی آن.....	۶۲
نظریه محقق اصفهانی و علامه طباطبائی.....	۶۲
ریشه نظریه علامه طباطبائی و محقق اصفهانی.....	۶۴
گفتار ششم: نظریه بعضی از بزرگان و بررسی آن.....	۶۶
نظریه بعضی از بزرگان.....	۶۶
امر اول: فرق بین امر اعتباری و امر تکوینی.....	۶۶
امر دوم: انواع اعتبار و وجه تفاوت آنها.....	۶۷
امر سوم: ارتباط و علاقه بین اعتبار قانونی و ادبی.....	۷۰
بررسی نظریه بعضی از بزرگان.....	۷۱
اشکال اول: عدم فرق بین اعتبار قانونی و ادبی از جهت حقیقت.....	۷۱
اشکال دوم: عدم تفاوت بین دو اعتبار از جهت هدف.....	۷۳
اشکال سوم: عدم تفاوت بین دو اعتبار از حیث وصف.....	۷۴
گفتار هفتم: نظریه امام خمینی.....	۷۷
گفتار هشتم: دسته بندی آرا و انظار درباره اعتباری.....	۸۰

۸۱	 مسلک اول
۸۱	 مسلک دوم
۸۲	 فرق مسلک اول و دوم
۸۳	 مسلک سوم
۸۴	 گفتار نهم: بررسی مسلک اول
۸۵	 اشکال اول
۸۵	 اشکال دوم
۸۷	 گفتار دهم: بررسی مسلک دوم
۸۷	 شاهد اول
۸۸	 شاهد دوم
۹۰	 گفتار یازدهم: بررسی مسلک سوم و نظریه برگزیده
۹۲	 چند نکته
۹۵	 ❖ خاتمه فصل اول: امور انتزاعی
۹۷	 گفتار اول: نظریه محقق نائینی و محقق عراقی
۱۰۱	 گفتار دوم: نظریه برگزیده
۱۰۳	 ❖ فصل دوم: انشأ
۱۰۵	 گفتار اول: نظریه مشهور و بررسی آن
۱۰۵	 نظریه مشهور
۱۰۷	 بررسی نظریه مشهور
۱۰۷	 اشکال اول
۱۰۹	 اشکال دوم
۱۱۱	 گفتار دوم: نظریه محقق خراسانی و بررسی آن
۱۱۱	 نظریه محقق خراسانی
۱۱۴	 تفاوت نظریه محقق خراسانی و نظریه مشهور

- ۱۱۵..... مبرا بودن نظریه محقق خراسانی از اشکالات سابق
- ۱۱۷..... فرق بین انشا و اخبار از دیدگاه محقق خراسانی
- ۱۱۷..... بررسی نظریه محقق خراسانی
- ۱۲۲..... گفتار سوم: نظریه محقق اصفهانی و بررسی آن
- ۱۲۲..... نظریه محقق اصفهانی
- ۱۲۳..... حالت اول: تحقق معنا بالذات در خارج
- ۱۲۴..... - حالت دوم: تحقق معنا بالذات در ذهن
- ۱۲۴..... حالت احتمال اول
- ۱۲۷..... بررسی نظریه محقق اصفهانی
- ۱۳۲..... گفتار چهارم: نظریه محقق خوئی و بررسی آن
- ۱۳۲..... نظریه محقق خوئی
- ۱۳۶..... بررسی نظریه محقق خوئی
- ۱۳۸..... گفتار پنجم: نظریه برگزیده
- ۱۳۹..... ارکان نظریه
- ۱۴۰..... پاسخ دو اشکال
- ۱۴۵..... ❖ خاتمه فصل دوم: تنبیهات
- ۱۴۷..... تنبیه اول: تقسیم انشا به حسب قصد
- ۱۴۹..... تنبیه دوم: معتبر کیست؟
- ۱۵۳..... تنبیه سوم: تعلق انشا به امور اعتباری
- ۱۵۴..... تنبیه چهارم: نسبت بین اعتبار و انشا
- ۱۵۵..... احتمال اول: اعمیت انشا و بررسی آن
- ۱۵۷..... بررسی احتمال اول
- ۱۵۹..... احتمال دوم: اعمیت اعتبار و بررسی آن
- ۱۶۱..... احتمال سوم: عموم و خصوص من وجه

احتمال چهارم: تساوی و بررسی آن.....	۱۶۱
نظریه برگزیده.....	۱۶۱
● فصل سوم اراده تکوینی و اراده تشریعی.....	۱۶۳
گفتار اول: نظریه محقق اصفهانی و بررسی آن.....	۱۶۵
نظریه محقق اصفهانی.....	۱۶۵
حقیقت اراده خداوند در نظر محقق اصفهانی.....	۱۶۷
تفاوت نظریه محقق اصفهانی با نظریه محقق خراسانی.....	۱۶۹
آثار نظریه محقق اصفهانی.....	۱۷۱
دفع یک اشکال.....	۱۷۲
بررسی نظریه محقق اصفهانی.....	۱۷۳
یک نظریه و بررسی آن.....	۱۷۴
گفتار دوم: نظریه آیه الله حکیم و بررسی آن.....	۱۷۵
نظریه آیه الله حکیم.....	۱۷۵
بررسی نظریه آیه الله حکیم.....	۱۷۸
گفتار سوم: نظریه محقق عراقی و بررسی آن.....	۱۷۹
نظریه محقق عراقی.....	۱۷۹
بررسی نظریه محقق عراقی.....	۱۸۱
گفتار چهارم: نظریه امام خمینی.....	۱۸۲
بخش اول کلام امام.....	۱۸۲
بخش دوم کلام امام.....	۱۸۳
گفتار پنجم: نظریه برگزیده.....	۱۸۷
● فصل چهارم: بررسی نظریات مختلف درباره حقیقت حکم.....	۱۸۹
مقدمه.....	۱۹۱
گفتار اول: آرا و انظار و بررسی آنها.....	۱۹۴

۱۹۴	۱- نظریه اراده
۱۹۵	بررسی نظریه اراده
۱۹۵	۲- نظریه اراده مبرز
۱۹۹	بررسی نظریه اراده مبرز
۲۰۰	۳- نظریه خطاب
۲۰۱	بررسی نظریه خطاب
۲۰۱	۴- نظریه انشا
۲۰۲	بررسی نظریه انشا
۲۰۳	۵- نظریه بحث
۲۰۴	بررسی نظریه بحث
۲۰۵	اشاره
۲۰۵	دسته‌بندی انظار
۲۰۵	مسلك اول
۲۰۶	مسلك دوم
۲۰۸	گفتار دوم: نظریه برگزیده
۲۰۸	مرحله اول
۲۱۰	دسته‌بندی قائلین به اعتباری بودن حکم
۲۱۱	مرحله دوم
۲۱۴	نتیجه
۲۱۵	بررسی دو اشکال
۲۱۹	گفتار سوم: دیدگاه اهل سنت درباره حکم
۲۲۳	بخش دوم: مراتب حکم
۲۲۵	● فصل اول: بررسی نظریات مختلف درباره مراتب حکم
۲۲۷	گفتار اول: نظریه محقق خراسانی (چهار مرتبه)

مرتبۀ اول: مرتبۀ اقتضا یا شأنیت	۲۲۷
وجوه احتساب مرتبۀ اقتضا از مراتب حکم	۲۲۹
مرتبۀ دوم: مرتبۀ انشا	۲۳۱
مرتبۀ سوم: مرتبۀ فعلیت	۲۳۳
مرتبۀ چهارم: مرتبۀ تنجز	۲۳۵
گفتار دوم: نظریۀ محقق اصفهانی (سه مرتبۀ)	۲۳۷
گفتار سوم: نظریۀ شیخ انصاری و امام خمینی (دو مرتبۀ)	۲۳۹
گفتار چهارم: نظریۀ بعضی از بزرگان (یک مرتبۀ)	۲۴۱
الف) مرتبۀ فعلیت	۲۴۱
ب) مرتبۀ انشا	۲۴۲
● فصل دوم: نظریۀ برگزیدہ ریاضی مراتب حکم	۲۴۳
مقدمه	۲۴۵
گفتار اول: عملیات حکم	۲۴۷
گفتار دوم: بررسی مراتب چهارگانه	۲۵۲
۱- بررسی مرتبۀ اقتضا	۲۵۲
۲- بررسی مرتبۀ انشا	۲۵۳
اشکال محقق اصفهانی به محقق خراسانی	۲۵۴
بررسی اشکال محقق اصفهانی	۲۵۵
کلام محقق ایروانی	۲۵۵
بررسی کلام محقق ایروانی	۲۵۶
کلام امام خمینی	۲۵۶
بررسی کلام امام خمینی	۲۵۶
نتیجہ	۲۵۷
۳- بررسی مرتبۀ فعلیت	۲۵۸

۲۵۸	کلام محقق نائینی
۲۵۹	بررسی کلام محقق نائینی
۲۶۰	کلام امام خمینی
۲۶۱	بررسی کلام امام خمینی
۲۶۱	انواع فعلیت
۲۶۱	کلام محقق خراسانی
۲۶۲	کلام آیه الله بروجردی
۲۶۳	کلام امام خمینی
۲۶۴	حق در سنله
۲۶۴	۴- بررسی مرتبه تنبیر
۲۶۵	نظریه برگزیده درباره مراتب حکم
۲۶۹	■ بخش سوم: مصدر حکم
۲۷۱	مقدمه
۲۷۳	۱. خداوند تبارک و تعالی
۲۷۸	۲. پیامبر اکرم ﷺ
۲۸۰	آیات
۲۸۳	نتیجه
۲۸۵	روایات
۲۹۳	نتیجه
۲۹۴	۳. ائمه اطهار علیهم السلام
۲۹۷	۴. فقیه جامع الشرایط
۲۹۸	خاتمه: معانی تفویض
۳۰۲	نتیجه
۳۰۵	■ بخش چهارم: ملاک حکم

۳۰۷	● فصل اول: تنقیح موضوع بحث
۳۰۹	گفتار اول: تبیین چند اصطلاح
۳۱۰	۱. مقاصد شریعت
۳۱۰	پیشینه بحث
۳۱۳	۲-۴ علل الشرایع، علت حکم، حکمت حکم
۳۱۶	گفتار دوم: اقسام مصلحت و مفسده
۳۱۷	قسم اول: مصلحت و مفسده در متعلق تکلیف
۳۱۷	قسم دوم: مصلحت و مفسده در خود تکلیف
۳۱۷	قسم سوم: مصلحت و مفسده در هر دو
۳۱۷	نتیجه
۳۱۹	● فصل دوم: بررسی نظریه مختلعات بیرامون ملاک حکم
۳۲۱	مقدمه: سیری اجمالی در آرا
۳۲۶	گفتار اول: نظریه عدم تبعیت مطلقا و بررسی آن
۳۲۶	نظریه عدم تبعیت مطلقا
۳۲۶	دلیل اول: دلیل عقلی
۳۲۹	دلیل دوم: آیات
۳۳۰	دلیل سوم: روایات
۳۳۲	دلیل چهارم: مسئله نسخ
۳۳۳	دلیل پنجم
۳۳۴	بررسی نظریه عدم تبعیت مطلقا
۳۳۴	مقام اول: بررسی ادله
۳۳۹	مقام دوم: اشکالات
۳۴۳	گفتار دوم: نظریه تبعیت مطلقا و بررسی آن
۳۴۳	نظریه تبعیت مطلقا

۳۴۴	 دلیل اول: عقل
۳۴۵	 دلیل دوم: آیات
۳۴۷	 دلیل سوم: روایات
۳۴۹	 بررسی نظریه تبعیت مطلقا
۳۴۹	 مقام اول: بررسی ادله
۳۵۷	 مقام دوم: اشکالات
۳۶۳	 گفتار سوم: نظریه برگزیده
۳۶۳	 مقدمات
۳۷۷	 بررسی نصوص
۳۸۷	 جمع بندی مباحث
۳۸۹	 نظریه برگزیده
۳۹۷	 گفتار چهارم: بررسی اشکالات نظریه برگزیده
۴۰۹	 ■ بخش پنجم: کیفیت جعل حکم
۴۱۱	 مقدمه
۴۱۵	 ● فصل اول: جعل حکم و قضیه حقیقی و خارجی
۴۱۷	 گفتار اول: قضیه حقیقی و خارجی از نظر منطقیین
۴۱۹	 نظریه حاجی سبزواری
۴۲۰	 تفاوت نظریه ابن سینا و حاجی سبزواری
۴۲۲	 گفتار دوم: نگاهی اجمالی به قضیه حقیقی و خارجی از نظر اصولیین
۴۲۴	 گفتار سوم: نظریه مشهور و بررسی آن
۴۲۴	 بخش اول کلام محقق نائینی
۴۲۹	 بخش دوم کلام محقق نائینی
۴۲۹	 خلط در کلام اهل معقول
۴۳۲	 خلط در کلام اصولیین

۴۳۳	 بررسی کلام محقق نائینی
۴۴۲	 گفتار چهارم: نظریه محقق عراقی و بررسی آن
۴۴۲	 نظریه محقق عراقی
۴۴۵	 بررسی نظریه محقق عراقی
۴۴۷	 گفتار پنجم: نظریه امام خمینی
۴۴۹	 ● فصل دوم: جعل حکم و خطابات قانونی و شخصی
۴۵۱	 مقدمه
۴۵۲	 گفتار اول: متعلق اوامر و نواهی از دیدگاه امام خمینی
۴۵۵	 گفتار دوم: مخاطب خطابات شرعی از دیدگاه امام خمینی
۴۵۹	 گفتار سوم: تفاوت خطابات شخصی و قانونی
۴۵۹	 وجه اول
۴۶۱	 وجه دوم
۴۶۲	 نکته
۴۶۳	 گفتار چهارم: ادله و شواهد نظریه خطابات قانونی
۴۶۳	 دلیل اول
۴۶۴	 دلیل دوم
۴۶۴	 دلیل سوم
۴۶۵	 دلیل چهارم
۴۶۵	 دلیل پنجم
۴۶۶	 دلیل ششم
۴۶۷	 دلیل هفتم
۴۶۷	 دلیل هشتم
۴۶۸	 دلیل نهم
۴۶۹	 گفتار پنجم: دو تنبیه

۴۶۹	تنبيه اول
۴۷۰	تنبيه دوم
۴۷۲	گفتار ششم: آثار نظریه خطابات قانونی
۴۷۲	الف) در فقه
۴۷۲	اثر اول
۴۷۳	اثر دوم
۴۷۳	اثر سوم
۴۷۳	اثر - هارم
۴۷۴	اثر پنجم
۴۷۵	ب) در اصول
۴۷۵	اثر اول
۴۷۵	اثر دوم
۴۷۶	اثر سوم
۴۷۶	اثر چهارم
۴۷۶	اثر پنجم
۴۷۶	اثر ششم
۴۷۷	اثر هفتم
۴۷۷	اثر هشتم
۴۷۷	اثر نهم
۴۶۸	اثر دهم
۴۸۰	گفتار هفتم: بررسی اشکالات نظریه خطابات قانونی
۴۸۰	اشکال اول
۴۸۱	پاسخ
۴۸۱	اشکال دوم

۴۸۱	پاسخ
۴۸۲	اشکال سوم
۴۸۲	پاسخ
۴۸۳	اشکال چهارم
۴۸۴	پاسخ
۴۸۴	اشکال پنجم
۴۸۵	پاسخ
۴۸۶	اشکال ششم
۴۸۶	پاسخ
۴۸۸	اشکال هفتم
۴۹۰	پاسخ
۴۹۰	اشکال هشتم
۴۹۱	پاسخ
۴۹۱	اشکال نهم
۴۹۲	پاسخ
۴۹۴	اشکال دهم
۴۹۴	پاسخ
۴۹۵	اشکال یازدهم
۴۹۶	پاسخ
۴۹۷	اشکال دوازدهم
۴۹۷	پاسخ
۴۹۸	اشکال سیزدهم
۴۹۹	پاسخ
۵۰۰	اشکال چهاردهم

۵۰۰	پاسخ.....
۵۰۱	اشکال پانزدهم.....
۵۰۲	پاسخ.....
۵۰۳	اشکال شانزدهم.....
۵۰۴	پاسخ.....
۵۰۵	اشکال هفدهم.....
۵۰۵	پاسخ.....
۵۰۷	تنبیه کالی.....
۵۰۹	● خاتمه فصل دوم: عدم شرطیت علم و قدرت در تکلیف.....
۵۱۱	مقدمه.....
۵۱۲	کلام کاشف الغطاء.....
۵۱۳	بررسی کلام کاشف الغطاء.....
۵۱۵	بررسی اجمالی اقوال پیرامون شرعیت عام و قدرت در تکلیف.....
۵۱۵	۱. نظریه مشهور.....
۵۱۷	۲. نظریه امام خمینی.....
۵۲۰	ادله امام خمینی بر عدم شرطیت علم در تکلیف.....
۵۲۲	ادله امام خمینی بر عدم شرطیت قدرت در تکلیف.....
۵۲۷	■ فهرست مطالب.....